

Мария РУСЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

**СЪВЕТСКИЯТ СЪЮЗ: КРИТИЧНИ
И ИЗОБЛИЧИТЕЛНИ РАКУРСИ
(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПЪТЕПИСНИ КНИГИ
ОТ 20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК)¹**

Maria RUSEVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski,” Bulgaria

THE SOVIET UNION: CRITICAL AND UNMASKING ASPECTS
(OBSERVATIONS ON TRAVEL WRITINGS FROM
THE 1920s AND 1930s)

Настоящата статия се фокусира върху Съветския съюз, представен в книгите „Какво видях в Съветска Русия. Истински разказ“ (1921) на Никола Илиев, „Истината за руския болшеvizъм“ (1921) на П. Стоянов, „През великите кървави дни на Русия“ (1929) на Иван Абаджиев и „На изток – всичко ново! С.С.С.Р.: Впечатления и размисления“ (1941) на Борис Димитров. В тях образът на Съветска Русия се изгражда като тоталитарен „ад“ – затворено за външния свят общество, което стъпва върху принципите на репресиите и терора, с помощта на които подчинява не само телата, но и умовете на хората. Съветският човек не само се оказва лишен от базови човешки права и свободи – неговото съществуване е сведено до равнището на оцеляване сред всекидневните недоимък и нищета, както и страх пред заплашителната полицейска агресия.

*The paper focuses on the Soviet Union as presented in Bulgarian interwar travelogues – Nikola Iliev’s *Kakvo Vidyah v Savetska Rusia: Istinski Razkaz (What I Saw in Soviet Russia: A True Story)* (1921), P. Stoyanov’s *Istinata za Ruskia Bolshevizam (The Truth about Russian Bolshevism)* (1921), Ivan Abadzhiev’s *Prez Velikite Karvavi Dni na Rusia (During the Great Bloody Days of Russia)* (1929), and Boris Dimitrov’s *Na Iztok – Vsichko Novo! S.S.S.R.: Vpechatlenia i Razmishlenia (To the East – Everything New! U.S.S.R.: Impressions and Reflections)* (1941). The country is depicted in these travelogues*

¹ Настоящото изследване е част от постдокторантския проект на тема „Съветският съюз: между идеологическия и критичния поглед (Аспекти на пътешественическият дискурс в българската литература от 20-те и 30-те години на ХХ век)“, подкрепен от Министерството на образованието и науката по Националната програма „Млади учени и постдокторанти – 2“.

as a totalitarian “hell” – an enclosed society isolated from the outside world. Moreover, it is governed by means of repression and terror; with the intention to subjugate not only the bodies, but also the minds of its people. The Soviet citizens described by those Bulgarian writers not only find themselves deprived of basic human rights and civil liberties, but also their existence is reduced to the level of survival amid everyday restrictions and poverty, as well as fear of an omnipresent and threatening police aggression.

Ключови думи: пътуване; Съветски съюз; Никола Илиев; Иван Абаджиев; Борис Димитров; българска междувоенна литература.

Keywords: travelling; Soviet Union; Nikola Iliev; Ivan Abadzhiev; Boris Dimitrov; Bulgarian interwar literature.

В беседата „Литературата и тоталитаризмът“, излъчена по Би Би Си през 1941 г., Джордж Оруел обръща внимание върху едностранчивия начин, по който свободата се осмисля като част от концепцията на социализма: „доскоро последствията от това не се предвиждаха. За социализма се мислеше като за един вид моралистичен либерализъм“ (Оруел 1994: 115). Ако общото схващане е, че държавата освобождава човека от грижите по намиране на работа и прехрана, осигурява му стабилен икономически живот, то тези идеи, казва Оруел, са изопачени при този строй. На теория индивидът делегира икономическата си независимост, но на практика социалистическата държава слага ръка върху абсолютната му свобода: „Тоталитаризмът премахна свободата на мисълта до степен, нечувана в която и да е предишна епоха“ (Оруел 1994: 115). Социализмът се превръща във форма на тоталитаризъм, при която държавата в лицето на ограничена група властимащи придобива контрол не само над обществените функции и изяви на своите граждани, но и над техните мисловни хоризонти². Сходна оценка за изкривяване на лявата идея се открива в изказване на Томаш Г. Масарик по адрес на болшевиките в реч пред чехословашките работници още в началото на 20-те години на XX век: „Това не е диктатура на пролетариата, а „диктатура над пролетариата“ (Масарик 1923: 28). Животът в СССР през междувоенното двадесетилетие преминава под знака на множество хвалебствения и симпатии от страна на Запада, но и на не по-малко критики и порицания към съветския строй. Встрани от възхвалителния ляв идеологически дискурс или от приятно очарования, но въздържан и скептичен поглед на политически неангажирания гост на СССР, които намират израз в пътеписни книги от българската литература от 20-те и 30-те години на XX век, може да бъде разгледана и позицията на крайните отрицатели. Това са пътешественици, влезли в ролята

² Като предпоставка за просперирането на болшевизма в СССР политикът Никола Петков посочва и историческата обремененост на руснаците: „При крепостничеството руският народ бе обърнат на домашно животно, днес при болшевишка Русия той е превърнат на безпласен роб, който дава на Сталина една грамадна, покорна за избиване маса червена армия. А тежкият семеен патриархален живот на руския народ предава на руския войник търпеливост, физическа издръжливост и робска подчиненост“ (Петков 1943: 53).

на очевидци на случващото се в руската страна, които се стремят да изобличат широко тиражираните представи за Съветския съюз като идеално безкласово общество, стъпващо върху идеите за равенство и благополучие.

Този тип свидетелски разкази, отразявани в пътни впечатления на българи, се спират върху смушаващите промени, настъпили в Русия с идването на болшевиките на власт. Изведено е и ключовото значение на въпроса за истината, която трябва да бъде разграничена от манипулативните агитационни практики, провеждани в подкрепа на завоевателните стремежи за разширяване на границите на Съюза. Образът на Съветска Русия се изгражда като тоталитарен „ад“ – затворено за външния свят общество, което стъпва върху принципите на репресиите и терора, с помощта на които подчинява не само телата, но и умовете на хората. Този лик на СССР, изобразен в българските пътеписни книги, се вписва в определението на Хана Аренд от книгата „Произходът на тоталитаризма“ (1969). Според изследователката Съветският съюз произвежда „атомизирано и индивидуалистично общество“ (Аренд 1993: 44), като разчита на огромна по численост маса, състояща се от индивиди, между които поетапно и систематично е унищожена представата за каквато и да е групово солидарност. Отделният съветски човек не само се оказва лишен от базови човешки права и свободи – неговото съществуване е сведено до равнището на оцеляване сред всекидневните недоимък и нищета, както и страх пред заплашителната полицейска агресия.

В центъра на настоящото изложение попадат няколко книги, чиито заглавия издават стремежа за изговаряне на преживяване от по-необичаен порядък – „Какво видях в Съветска Русия. Истински разказ“ (1921) на Никола Илиев, „Истината за руския болшевизъм“ (1921) на П. Стоянов, „През великите кървави дни на Русия“ (1929) на Иван Абаджиев, както и един по-късен подстъп от времето на Втората световна война в книгата „На изток – всичко ново! С.С.С.Р.: Впечатления и размишления“ (1941) на Борис Димитров. Три от изброените пътеписи влизат в списъците на вредна литература в периода след 1944 г., постановени от официалната цензурна институция Главлит в България. Книгите на П. Стоянов и на Борис Димитров попадат в Свитък I от 1955 г. (Списък 1955: 9; 32), а тази на Иван Абаджиев се открива на страниците на Свитък II (Списък 1957: 5). В тематичен план заглавията могат да се обединят в корпус от текстове³, които уронват престижа на Съветския съюз и

³ Според класификацията, предложена от Радка Пенчева, в свитъците на забранена литература се откриват редица заглавия, посветени на „Положението в Съветска Русия“, наред с други като: „Книги, свързани с царя“, „Църква и църковни дейци“, „Право и правни науки“ и др. (Пенчева 2007). Сред тях могат да бъдат посочени и издания на руски емигранти, които разказват за ужаса, от който са избягали – книгите на М. Есив „Глас на истината. Приручителни очерки от трагедията на руската държава“ (1927), „В подземията на одеската чрезвичайка“ (1931), „Как живеят в Съветска Русия?“ (1936), на А. Калюжний „Миналите дни в Русия. Скитанията ми в комунистическия „рай“ (1923), на Н. И. Вознесенски „Зверствата в болшевишка Русия“ (1925) и др.

влизат в разрез с основните идеологически постулати, предпоставени от социалистическия реализъм. Пътеписът на Никола Илиев „Истината за руския болшевизъм“ предлага не по-маловажен коментар на руската действителност, като в него са изложени впечатленията на българин, заминал за Русия като убежден комунист, който след тригодишен престой се завръща на противоположни идейни позиции. Може да се предположи, че неговият текст също попада в някой от документите за отчислявани книги от фондовете на библиотеките, като за това твърдение предстои да се търсят доказателства в бъдеще. Преди да се пристъпи към анализ на предложените текстове, е важно да се отбележи още, че ако книгите на Никола Илиев, П. Стоянов и Иван Абаджиев гравитират предимно около линията на изобличителността, пътеписът на Борис Димитров от 1941 г., също се съсредоточава върху несправедливостите, наложени от болшевиките, като обаче се заявява утвърдителна пристрастност към идеологията на националсоциализма. В него се представят журналистически наблюдения при посещение на окупираните от Хитлер съветски територии в областта на Беларус. Неколкократно е изказана категоричната убеденост на героя в победата на германците, както и че „Светът ще бъде излекуван от една язва, която го омаломощаваше две десетилетия“ (Димитров 1941: 52). Встрани обаче от сблъсъка между двата тоталитарни режима, за целите на настоящата статия ще бъдат поставени три основни акцента, които допринасят за установяването на контрол над многомилionните руски маси – пропагандата, реквизицията и полицейските репресии.

Пропагандният апарат е от съществено значение при установяването и разрастването на тоталитарните движения. Хана Аренд подчертава факта, че пропагандата „винаги насочва призивите си към външни за нея среди – било нетоталитарни слоеве от населението в самата страна, било нетоталитарни чужди страни“ (Аренд 1993: 66). Преди да подчини човека, властта трябва първо да го очарова и приласкае, да го привлече на своя страна. В тази посока пътешествениците изтъкват както заразяващата мощ на лозунгите („Долу капитала!“, „Да спасим Русия!“ и др., Абаджиев 1929: 12), така и систематичната работа на агитаторите, които ги разпространяват („тоя особен вид армия е най-силното, най-опасното и непобедимо оръжие в ръцете на болшевиките“, Стоянов 1921: 35). Не се подценява и силата на периодичния печат – пропагандата си служи с всички налични медийни канали за разпространение (вестници, брошури, манифести и радиотелеграми), за да достигне до крайния възприемател. Но предаваната информация вместо да освобождава и обогатява миросгледа на човека, подчинява и стеснява неговите способности за размисъл – посредством агитацията „държат непросветената народна маса от селяни и работници в заблуда, за да крепят властта си над тях“ (Стоянов 1921: 37). Пропагандата не само спечелва масите в услуга на властта, тя преמודелира човека, превръщайки го от мислещ субект в пасивен обект и в крайна

сметка в свой инструмент за разпространяване на желаните послания. В есето „Обществено мнение, вестници, цензура“ (1926)⁴ Йозеф Рот очертава параметрите на мисловния процес на съветския пролетариат, като набляга върху всеобщата уравниловка и опростяването на психиката на руснака: „Съществува един официален мироглед и една изпитана диалектика, която позволява и на по-малко умните да отговарят на сложни въпроси ако не конкретно, то поне с общи приказки“ (Рот 2020: 128). Пропагандните лозунги привидно ограмотяват съветския работник, като поставят в „устата“ му сериозните каузи на комунизма, но отвъд наизустените готови фрази трудно могат да бъдат търсени задълбочени индивидуални разсъждения.

Пропагандата, по думите на Аренд, е „вероятно най-важният инструмент на тоталитаризма в отношенията му с нетоталитарния свят“ (Аренд 1993: 68). Ето защо, към посещенията на чуждестранни гости се подхожда с особено внимание предвид факта какви впечатления ще отнесат те към западния свят. Пътешественикът от книгата на Никола Илиев описва посрещането на българска делегация на конгрес в Харков през 1920 г. като дирижирана театрална сцена, при която гостите, изнасящи речи, се изправят срещу публика от нагласени „актьори“:

...целият този народ беше от чиновници, мобилизирани да служат на съветските учреждения и на които беше заповядано да се явят на митинга [...] а децата от 6 – 12-годишна възраст, като им беше раздадено по няколко бонбончета да се радват, натоварени на автомобили и откарани да присъстват на митинга. (Илиев 1921: 4)

Ролите оратор и публика се оказват функционално разменени – не публиката е дошла да се прехласва по речите на делегатите, а дипломатите са онези, които трябва да видят колко „щастливо“ живее съветският човек: „Те трябваше да видят само туй, което им разрешава комунист. партия“ (Илиев 1921: 4 – 5). Развеждането на чужденците от натрупване на опит в реалното се превръща в наблюдение на предварително изработен сценарий на съветската „утопия“.

Сходна картина е описана и в книгата на П. Стоянов при посрещане на италианска делегация:

⁴ В посочената статия Йозеф Рот коментира специфичната функция на критиката в съветските медии: „Практикува се един много остроумен, много мъдър, много държавнически спорт. Отгоре се хвърля кукичка с тлъстата стръв на „недостатъците“ и гладните за критика маси се хващат на въдицата. Струва ми се, че съветското правителство е единственото, което е осъзнало, че критиката е нещо като природен инстинкт на човека и масите“ (Рот 2020: 127). Критиката не се ражда от недоволството на хората, тя им се посочва от властта и още – вместо да влиза в разрез с официалната доктрина, тя се насочва към всички онези, които се отклоняват от нея. По този начин критиката губи своята конструктивна функция на коректив за добро и зло сред управляващите и се превръща в техен инструмент, който ефективно затвърждава статуквото.

...болшевишкото правителство издаде заповед и направи разпореждане, щото всички служачи, особено женският пол да се облекат в най-добрите си дрехи и да се явят на Варшавската гара, за да посрещнат италианските другари. Който не се яви, ще се счита за саботажник. (Стоянов 1921: 29)

Публиката не просто се „купува“, с нея властта се разпорежда както намери за добре, в т. ч. отново и с децата: „На основните училища и детските клубове бе заповядано да построят децата в шпалир и момиченцата да бъдат с букети в ръце и да пеят интернационала“ (Стоянов 1921: 30). Представата за непринуденост и невинност на невръстните деца, изразяващи радостта си към съветския химн, е най-сигурният гарант за спечелване на доверието на чужденеца. Съветската власт се стреми не само да заличи дребни недостатъци на своето управление, тя радикално подменя представяната пред чужденците действителност. Не е важно как живеят съветските хора, а какъв образ на този живот се демонстрира пред капиталистическия свят. И ако гостуващите делегати и тяхната подправена публика изглеждат като участници в марионетен театър, то представителите на болшевишката власт се оказва техният всезнаещ кукловод: „Но поиска ли чужденец по скрит и изкусен начин да узнае истинското положение, то те го подкупват или го арестуват под благовиден предлог“ (Стоянов 1921: 30). Докато съществуват двата типа марионетки, т.е. докато не бъде постигната тотална власт, пропагандата ще бъде действителен задължителен фактор за „разкрасяване“ на съветските реалности. Що се отнася до амбицията за господство, героят от книгата на Борис Димитров използва метафората за „епидемически“ разстилащия се болшевизъм: „СССР беше една огромна лаборатория, в която се приготвяваха бацилите за подпалване световната революция“ (Димитров 1941: 50). Ако вътре в „лабораторията“ се крие същината на съветското управление, то „бацилите“ са онези пропагандни стимули, посредством които едновременно се прокарават и/или прикриват болшевишките намерения.

Ако пропагандата съдейства за контролирането на „външния“ облик на СССР, както и за поддържането на атрактивната утопична визия на лявата идеология, то гладът и реквизициите са основният способ за овладяване на многомилionenната човешка маса и моделирането на „вътрешния“ образ на Съюза. Привлеченият за каузата на комунизма човек от мечтаещ за равенство наблюдател и гост се превръща в подчинен и репресиран индивид, изгубил не само личното си имущество, но и право на свободно изразяване, на мислене и др. Унищожаването на руската буржоазия от началото на 20-те години е засегнато в книгите на Илиев и Стоянов, като в изложените впечатления основният акцент е поставен върху безредиците и липсата на какъвто и да е контрол върху отнетото имущество: „Парите, които се намериха по къщите, всички бяха взети, но тези пари не бяха представени с протоколи в господарственото казинчейство, те бяха разделени между комунистите, които водеха тия обиски“ (Илиев 1921: 5). Оказва се обаче, че грабежът е повсеместен и никой

не остава пощаден: „на тези обиски бяха изложени и работници, и служаци“ (Илиев 1921: 5). Водещата опозиция, която се откроява, не е официалната в идеологически план – пролетариат срещу буржоазия, а властимащ (партийните комунисти) срещу подчинен (човешките маси). Тази опозиция е изведена и в наблюденията за настъпващия мощен глад: „Поразителен бе контрастът между гладуващите руси, които се реят като сенки по улиците на запустелия Петроград и ситите и доволни болшевици комунисти и техните помощници“ (Стоянов 1921: 47). Всеобщото обедняване и физическото омаломощаване смазва съпротивителните сили на индивида, редуцирал съществуването си до задоволяване на базови човешки потребности.

В пътеписите на Абаджиев и Димитров картината на немотия и глад се допълва, като в тях е изложено видяното години по-късно, след настъпването на колективизацията и въвеждането на купонната система. Нескончаемите опашки пред магазините, където едва успяваш „да вземеш една малка част от това, което ти се полага по картичка“ (Абаджиев 1929: 28), и на които се чака денонощно без оглед на статус/професия и здравословно състояние („в редиците са бедни, богати, здрави, сакати, не липсват и свещениците“, Абаджиев 1929: 28), се представят като общоприето статукво за съветския човек, което от гледната точка на чужденеца е аномално и несправедливо. Стратегията за установяване на контрол над дневните порции храна на един човек активира инстинктите му за оцеляване – той се оказва принуден да приоритизира глада над всяка друга емоция или продуктивна мисъл. По своето естество, този начин за управляване на масите се превръща в ефективна формула за подчиняване на ума и елиминиране на всеки опит за недоволство и протест срещу властта. Сведеното до минимум човешко съществуване се потвърждава и от разказа на изселен в Беларус колхозник от Украйна, който през годините на Втората световна война определя себе си и съселяните си като „полугладни наемници“ (Димитров 1941: 87). Те е трябвало да избират „между глада, заточенията, разселванията и разстрела, и единствения друг изход – да влезем в колхозите“ (Димитров 1941: 87). Описана е ситуация от екзистенциален порядък, при която частните човешки избори не се базират върху идеята за колективно благо, нито за индивидуален подем, а единствено върху принципите на принудата и страха от репресии.

За този развой на съдбите на масите ключова роля изиграват полицейските агенти, зорко охраняващи „антиутопичната“ руска действителност. Според Хана Аренд „Всеки тоталитарен управник гради своята политика с оглед евентуално световно господство и поради това в неговите очи жертвите на собствената му агресия са бунтовници, държавни изменници и той предпочита да управлява окупираните територии с полиция, а не с войсковы подразделения“ (Аренд 1993: 162). Фигурата на агента – представител на чрезвычайката/ГПУ, и фигурата на селянина и работника са ключова двойка взаимодействащи помежду си социални типажи, дирижирани от ръцете на властта. Агресорът и

репресираният, подобно на гостуващите делегати и подставената публика, не влизат в пряк диалог помежду си, а следват заложената с декрети и заповеди от „кукловода“ схема на действие – вече споменатото реквизиране на имущество; изземване на реколта („след жетва се явиха на харманите комисари с въоръжени отряди, да събират храните, като им оставяха само 500 – 600 гр. за човек в ден и за посев, а останалото отнемаха“, Стоянов 1921: 31) и др. Полицията, вместо да защитава реда и спокойствието на гражданите, разрушава представите за сигурност чрез всяване на страх и ежечасно усещане за опасност: „Та кой ли се е чувствал безопасно в СССР? Никой, като си ляга да спи, не знае ще успее ли да избяга нощния арест“ (Димитров 1941: 74). По време на разпит агентите си служат с безмилостни методи, включително упражняване на директна агресия: „често при следствие стрелят над главите на жертвите си, за да видят ще ли се уплашат и като в това време се смеят и се забавляват“ (Илиев 1921: 9). Единичният човешки живот изгубва своята стойност за сметка на съмнителните каузи, проповядвани от властта и изпълнявани безусловно от ГПУ, включително извършване на масови убийства по особено жесток начин: „Болшевишките пленници са натъпкани като сардели в товарни вагони, запломбирани във вид на стока. Тук те, без храна и облекло, са осъдени на явна гибел от издушаване, а най-главно измръзване“ (Абаджиев 1929: 35). Приложените примери, илюстриращи отношенията между индивид и власт, стъпват както върху неотменимата вяра на селянина и работника в пропагандираната лъжа, че за да се постигне „щастливото“ утре, трябва да се пожертва с труд, глад и кръв настоящето, така и върху кръвожадната ярост на полицията, превърнала се в свиреп деятел на волята на властта. В тази връзка обобщаващо звучат думите на Никола Кодов, който в очерка „Утопии и постижения“ (1934) пише: „Днес в Русия има свобода в мъчението, братство – в терзанието и равенство – в изтезанието“ (Кодов 1934: 6).

В предложените за разглеждане пътеписи, натоварени с отрицателен знак, образът на Съветския съюз се утвърждава еднозначно през перспективата на тоталитарния режим, който заличава всички човешки права в името на абсолютния контрол над съветските маси. С помощта на пропагандата, подлагането на системно недохранване и репресиране на хората от страна на полицията, властта упражнява своята целенасочена политика за надмощие, разрастване и устремяване към световно господство.

БИБЛИОГРАФИЯ

Абаджиев 1929: Абаджиев, И. *През великите кървави дни на Русия*. Оряхово: А. Ив. Чаушински. // **Abadzhiev 1929:** Abadzhiev, I. *Prez velikite karvavi dni na Rusiya*. Oryahovo: A. Iv. Chaushinski.

Аренд 1993: Аренд, Х. *Тоталитаризмът*. Прев. от англ. Ирина Васева. София: Панорама. // **Arendt 1993:** Arendt, H. *Totalitarizmat*. Prev. ot angl. Irina Vaseva. Sofia: Panorama.

Димитров 1941: Димитров, Б. *На изток – всичко ново! С.С.С.Р.: Впечатления и размисления.* София: Христо Г. Данов. // **Dimitrov 1941:** Dimitrov, B. *Na iztok – vsichko novo! S.S.S.R.: Vпечатleniya i razmishleniya.* Sofia: Hristo G. Danov.

Илиев 1921: Илиев, Н. *Какво видех в Съветска Русия. Истински разказ.* // Илиев 1921: Илиев, N. *Kakvo videh v Savetska Rusiya. Istinski razkaz.*

Кодов 1934: Кодов, Н. *Утопии и постижения. Очерк върху комунизма и неговите постижения в С.С.С.Р.* София: Арм. воен.-изд. фонд. // **Kodov 1934:** Kodov, N. *Utopii i postizheniya. Oчерk varhu komunizma i negovite postizheniya v S.S.S.R.* Sofia: Arm. voen.-izd. fond.

Масарик 1923: Масарик, Т. Г. *Против большевизма.* Прев. С. Чилингиров. София: Политика. // **Masarik 1923:** Masarik, T. G. *Protiv bolshevizma.* Prev. S. Chilingirov. Sofia: Politika.

Оруел 1994: Оруел, Дж. *Есета.* Прев. от англ. Огнян Ковачев. Варна: ИК „Галактика“. // **Oruel 1994:** Oruel, Dzh. *Eseta.* Prev. ot angl. Ognyan Kovachev. Varna: IK „Galaktika“.

Пенчева 2007: Пенчева, Р. *За така наречената „вредна литература“.* Погроми над българската книжнина. Установяване на цензурен апарат. В: Електронно списание LiterNet, 21.12.2007, № 12 (97). // **Pencheva 2007:** Pencheva, R. *Za taka narechenata „vredna literatura“.* Pogromi nad balgarskata knizhnina. Ustanovyavane na tsenzuren aparat. V: Elektronno spisanie LiterNet, 21.12.2007, № 12 (97), <https://litenet.bg/publish9/r_pencheva/vredna.htm> [8.06.2023].

Петков 1943: Петков, Н. *През България за Дарданелите: При Царска Русия и Светите.* София: Полиграфия. // **Petkov 1943:** Petkov, N. *Prez Balgariya za Dardanelite: Pri Tsarska Rusiya i Savetite.* Sofia: Poligrafia.

Рот 2020: Рот, Й. *Пътвания из Украйна и Русия.* Прев. от нем. Ана Димова. София: Аквариус. // **Rot 2020:** Rot, Y. *Patuvaniya iz Ukraina i Rusiya.* Prev. ot nem. Ana Dimova. Sofia: Akvarius.

Списък 1955: *Списък на вредна литература. Свитък I.* София: Главно управление по въпросите на литературата, издателствата (ГЛАВЛИТ) при Министерския съвет. // **Spisak 1955:** *Spisak na vredna literatura. Svitak I.* Sofia: Glavno upravlenie po varposite na literaturata, izdatelstvata (GLAVLIT) pri Ministerskiya savet.

Списък 1957: *Списък на вредна литература. Свитък II.* София: Държавна библиотека „Васил Коларов“. // **Spisak 1957:** *Spisak na vredna literatura. Svitak II.* Sofia: Darzhavna biblioteka „Vasil Kolarov“.

Стоянов 1921: Стоянов, П. *Истината за руския большевизъм (Факти и наблюдения на очевидец).* София: Слово. // **Stoyanov 1921:** Stoyanov, P. *Istinata za ruskiya bolshevizam (Fakti i nablyudeniya na ochevidets).* Sofia: Slovo.